

Petri Dish

Luna Sicat Cleto

MADALING MEMORYAHIN ANG menu. Katunayan, kung matagal-tagal ka nang kumakain doon, matatantiya mo kung kailan mo ulit makakasalubong ang pork estofado with rice (Lunes, tanghalian) o ang sinigang na maya-maya with gabi broth (Biyernes, hapunan). Kapag natatantiya mo na, puwede ka nang mag-stock ng instant noodles at de-lata kung gusto mong maiwasan, o puwede ka nang mag-isip ng masarap-sarap na side dish ng ulam para hindi maumay. Bawat almusal, tanghalian, at hapunan ay may kasamang panghimagas na prutas o biskuwit. Hanggang ngayon, kapag nakakakita siya ng Hansel's biscuits sa grocery ay hindi niya mapigilang damputin iyon para pagtawanan bago ibalik sa estante. Unlimited ang kanin, na isang luho kung tutuusin, dahil ang kalidad ng kanin ay pirmeng dinorado at hindi mabato. Tuwing weekends, kailangang magpatala ang kabataang iskolar kung magpapaiwan siya doon sa dormitoryo-eskuwelahan. Kung hindi, hindi siya isasama sa bilang ng mga pakakainin.

Madalas na sakit ng ulo ng cook ang mga hindi nagpapasabi at madalas ang mga tagaluto ang nagsasakripisyo ng kanilang kakainin ulam para sa mga pasaway na iskolar. Alam mong may matigas ang ulo na hindi na naman sumunod sa rules dahil mag-aamoy pansit canton ang kusina at sinasadya ring ipalanghap sa lahat ang ningas ng iniihaw na tuyo o pusit. Hindi niya alam kung magkano ang budget sa pagkain noong estudyante pa siya roon—o kung gaano kalayo ang provision sa pagkain noong makabalik na siya roon, after twelve years. Sa tantiya niya lang, umaabot siguro ng higit Php150,000.00 per annum na malaki-laki by 1990 standards na kung saan ang palitan ng dolyar ay 15:1. Pero kung magkamali man siya ng tantiya, pasensiya na kayo. Nagpapanggap lang naman siyang marunong ng statistics at math. Ang totoo, style niya 'yan sa lahat. Pag bored na siya sa budget meeting ng arts cluster halimbawa, sinusubukan niyang i-minus at i-plus ang mga difference at sums ng mga budgets ng mga humihingi ng arts funding. Pag dinobol check naman niya ng calculator, hala, lumobo na pala. May kutob

akong gusto lang naman niya talagang salain ang lahat ng ito sa alaala, na para bang pag nasala na niya'y higit niya na ring mauunawaan ang mga pangyayari. Pero huwag ka kaagad maniniwala sa mga drama niya na "for cohesion's sake" o para mabuo ang kanyang life-story.

Kilala niya si Ms. Nabiyaan, at madalas niyang pagtawanan noon ang wordplay ng pangalan ng tinawag niyang "Arsobispo" ng lugar na iyon. Arsobispo si Ms. Nabiyaan dahil walang biyaya na hindi nagdaan sa kanyang basbas. Siya ang unang exposure niya sa pulitika ng sining, na hindi man idinadaan sa madugong proseso ng baril, balota, at goon ay kasimbangis din sa pagbawi ng budget at pagtakwil sa mga tunay na dapat pagbigyan kaysa sa mga kawangis ng mga naghahari-harian. Wala mang insensong pinauusukan at entourage ng mga sakristan at acolytes, biniyayaan si Ms. Nabiyaan ng sangkaterbang alalay na nahati-hati na sa mga kompartimento ng kanyang makulay na buhay. May isang personal assistant, isang arts consultant, at isang visionary/spiritual adviser kuno. Alam mong dumating na sa teritoryo si Ms. Nabiyaan dahil parang matataranta ang lahat at may nerve gas warning cum earthquake drill. Alam mong nakalapag na siya sa bundok dahil magkakaroon ng instant clean-up ng private dining area at may debriefing ng faculty na sasalubong sa kanya para mag-update. Alam mong maganda ang balita kapag nakangiti ang mga tao pagkatapos ng kanyang mga closed-door meeting. Alam mong gunaw na kapag matinis na matinis ang tunog ng hangin at nagpapanggap ang lahat na abala sa ginagawa, hanggang sa may bibigay at iiyak o sisigaw na para bang nasa tapat ng bangin.

Siyanga pala, ang account na ito ay hindi magiging posible kung wala ang salaysay ng dalawang pumanaw na: si Sir Lino Diwalwal (also known as Jabba the Hut), head ng maintenance at nuno ng sipsip kay Ms. Nabiyaan at si Sir Mael Flotilla, head ng Academic Committee, guro ng Biology at executioner ng mga pusa't palakang ligaw. Huwag na huwag mong iiritahin si Sir Lino—teka, bakit ko ba sinesir-sir ang mga ito ay hindi naman sila mga knights at hindi naman sila kagalang-galang—pero for the sake of authenticity ay sige, Sir na kung Sir. Bata pa kasi siya noon nang makilala niya sila. Bata siya in terms of hindi pa niya kayang manduhin ang sarili. Anyway, si Sir Lino ay numero unong tsismoso. Hobby nito ang tumambay sa porch area ng kanyang cottage. Doon sa puwestong iyon, tanaw at aninaw niya ang Lahat. Mula sa mga matitipunong binti hanggang sa mga kinukubling mga pagkakamabutihan. Kung may talento man si Sir Lino, marunong siyang umi-spot ng talent—talent sa bulakbol, lakwatsa, paghahada. Huwag na huwag mong iiritahin si Sir Lino pag nai-spot ka niya. Sa lugar na 'yon, palibhasa'y ilang nautical miles rin ang layo sa sibilisasyon, siya ang reyna. Pag nahalata

niyang may ere ka, huwag ka nang magtaka kung bakit laging mas mamantika ang iyong sinigang o kung bakit lagi kang muntikang naiiwanan, o iniiwanan ng shuttle. Nabalungan na niya ang cook at serbidora, pati ang driver. Ingat ka rin pag ipinahalata mong maselan ka, lalo kang itatapat sa platong may laway pa ng sabon. Kung may tawag ka—hindi pa uso ang cellphone noon—tatlong araw pa bago niya iyon maalala. Baka maisip mong mabuti pang binulong mo na lang sa latang may tali ang mensahe. Walang estudyante, faculty, o kawani na magkalakas-loob na isumbong siya tungkol dito dahil ang hirap patunayan na may kaugnayan ang irita niya sa iyo sa bulilyaso ng iyong kinakain o sa pag-breakdown ng iyong komunikasyon sa labas. Anong papel niya, e maintenance nga? Pero doon, ang mga titulo ng trabaho’y hindi saktuhan at nababatak. Kamukha ni Ma’am Violy, na PE teacher naman talaga pero pinagturo ng Creative Writing noong walang makuhang substitute? Kamukha ni Ms. Nabiyaan na major naman talaga ay Home Economics pero naging punong ministro ng Board?

Pero si Sir Mael. Talagang top of the line educator ’yan. Huwag mong iismolin ang kanyang Metrobank Award in Teaching. Umaabot pa ’yan ng Daraga, Albay para lang turuan ang mga Aeta. ’Te, nahalata mong nag-eeksaherado na ano? Pero seryoso, si Sir Mael, kung hindi lang maangil magturo ay masasabi niyang may debosyon sa trabaho. Nagpupuyat ito hanggang alas-tres ng umaga para perpektuhin ang leksiyon. Perfectionist siya, kasi hindi puwedeng ipagawa sa iba ang pagkatay ng pusa para sa lab experiment o bilhin na lang ang palaka sa kung saang laboratoryo sa baba ng bundok na iyon. Para sa kanya, kailangang maranasan ng estudyante ’yun. Para sa kanya, doon mo masusubukan ang tunay na katalinuhan, hindi sa memo-memorya. Paano mo maaatim na gilitan ang pusa? Hiluhin ang isang walang-malay na palaka? Kasama ang kruela sa leksiyon. Kailangang matutuhan ng isang arts scholar ang halaga ng siyensiya. Para holistic. Para buo.

Iyan daw ang hindi nila maintindihan.

Ang menu, tulad ng mga nakapuwestong makapangyarihan, ay kailangan mong tandaan. Kakapain mo ’yan. Babasahin. Huwag magpahalata pag nakuha mo na ang kodigo. Kunwari, kahapon mo lang natutuhan.

Fig. 1 Menu

MONDAY	TUESDAY	WEDNESDAY	THURSDAY	FRIDAY	SATURDAY	SUNDAY
corned beef omelette with rice, saging na saba in syrup	tuyo with chamorado, fresh fruit in season	arroz a la cubana rice	longganisa with sinangag, fresh mango	maling with fried egg, rice	see monday breakfast	see tuesday breakfast
pork estofado with rice, hansel biscuits	patola at misua with siomai, fried galunggong	fried chicken, gisadong kangkong	bicol express, porkchop	ginisang munggo, fried galunggong	chicken kare-kare	lomi, adobong manok
ampalaya with egg, pritong alumahan, hansel biscuits	lumpiang shanghai, lomi	chicken soup, bistek tagalog	binagoongan liempo, tortang talong	sinigang na maya-maya with gabi broth, beef tapa	paksiw na lechon, tokwa, pako salad	wildcard na ulam pero madalas lechong manok at pansit

Adventurous ang cook dito. Si Manang Patsy Balunbalunan. Hindi ako nagbibiro. 'Yan talaga ang pangalan niya. Tubong Negros, tatlo ang baba, singlapad ng hula-hoop ang balakang. May mga tao talagang naglalakad na karikatura. Dumadagundong ang tawa niya na nagpapaigtad ng hamburger patty o isda. Siya ang imbentor ng mga savory dishes tulad ng chicken kare-kare, sinigang na maya-mayang may gabi, at pastang may kangkong. Tila hinalungkat niya ang buong laman ng ref at freezer sa pagko-conceptualize, tulad na lang ng sandwich na tinawag nilang tinarantado: bacon na may cheese na may egg na may potato chips at may dynamite pepper. Pagkaubos mo nito maiisip mo, aba ang sarap para akong tinarantado no'n a. Laging may brownout kaya apektado ang laman ng ref at freezer. Sa buong school year, dumaraan ang siyam na bagyo, at anim doon, supertyphoon. Dahil tumatagal ang brownout doon na lampas dalawang buwan, ang ref at freezer ang naging taguan ng mga hinimatay na hayop at kakuntsaba pa si Sir Mael sa mga frustrated taxidermy experiments.

Hindi man maintindihan ang culinary taste ni Manang Patsy, mahal siya ng mga kabataan dito. Kinakatok pa nga siya kung minsan para lang magpakayap. Siya na kasi ang pinakamalapit na katumbas ng isang ina, lola, o auntie. Malambing kasi siyang talaga, at nakikita mo 'yun sa enerhiyang dala niya, lagi siyang sinusundan ng mga kuting, pusa, aso. May mukha rin siyang masarap kakuwentuhan, kasi parang nakikinig nga talaga siya sa iyo.

Si Manang Patsy ang fourth generation na ng mga cook magmula nang itinatag ang eskuwelahan noong 1970s. Sinasabi niya na noong panahon pa ni Madam,

sagana sa pagkain ang mga kabataang iskolar. Laging may fresh milk na dinedeliver, may professional chef na nagdisenyo ng menu na istriktong sinusunod ng mga nasa kusina. Kung continental man 'yun o Filipino, Asian fusion man o Italian. Ordinaryo ang roast beef at mashed potatoes, Norwegian salmon sa miso, crispy pata. Hindi nawawalan ng fresh salads, fruit, cakes at pastry—at, maliban sa mga dance major na talagang binabantayan ang timbang, masasabing lahat sila'y kumakain ng nasa oras at nasa ayos.

Sabi nga ni Manang Patsy, habang kinakaliskisan ang bisugong ipapaksiw, huwag daw tipirin sa pagkain ang mga iskolar.

Nangiti ka. Oo nga naman. Sila ang kakatawan sa bansa sa mga ballet performances sa St. Petersburg, ang makikipagkumpetensiya sa mga piyanista't biyolinista sa Carnegie Hall, ang tatanghaling *enfant d'terrible* sa mga art house ng Venice, Manhattan, at Paris. Hindi na bale kung sa mga probinsiyang pinanggalinga'y masaya na sila sa lagok ng kape o dilis na nilunod sa kanin. Doon, sinasanay sila hindi lang sa kanilang mga sining. Ang sabi ni Manang Patsy, kasama sa karanasan ng iskolar ang makatikim hindi lang ng masasarap, kundi pati ang maintindihan ang urbanidad ng masarap. Doon, gustuhin mo ma't hindi, may buwanang hapunan na kailangang nakaayos ka. Suot mo ang pinakamatino mong barong at Filipiniana dress. May probisyon diyan, may oryentasyon diyan. Maaring hulog-hulugan ng magulang ang year-round costumes ng mga kabataan. May mga patrong sumasalo sa gastusing katulad nito.

Ikukuwento pa sana ni Manang Patsy ang “the good old days” pero napansin mong umuusok na 'yung kawali. Kasabay ng amoy ng nasusunog na mantika, nagniningas ang alaala ng masasarap na pagkain noon.

Sa paglikha ng colony ng bacteria sa Petri dish, may palatandaan ka ng isang control group. Gamit ang isang cotton bud doon mo ipapahid ang source ng bacteria bago mo takpan ang Petri dish. Maraming source ang bacteria: puwedeng bunganga mo, puwedeng inidoro, puwedeng ang surface ng iyong laptop. Puwede mong ipaskil ang source ng ipinahid mo, para hindi ka malito, kasi pare-parehas lang naman ang size at dimension ng Petri dish. May thrill sa pagpapangalan ng Petri dish para sa akin. Pinipili kong ipangalan ang colony sa binubuo kong alternative universe. Gamit ang cotton bud, pinahid ko ang lawas ng pasamano sa Cafeteria, ta's sa riles ng bus, ta's sa pintuan ni Ma'am Euminedes, ta's sa stairway to heaven. Lalim ba? Gano'n lang siguro ako ka-bored sa araw-araw na pagtunganga sa mga Petri dish, terrarium ng

mga anay, at mga kinulayang kartolina ng kung ano-anong mga siklo ng kalikasan.

Kailangan ko na nga palang sanayin ang sarili diyan sa mga sit-down dinners nila. Ako, ang sekreto ko, I plan ahead. Nakahanger na ang barong at slacks ko sa walk-in closet sa dorm. Iisa lang naman. Sinubukan ko minsan na isuot ang putong na kagaya ng mga chieftains sa Mountain Province pero biniro ako ni Mitch na dapat nakabahag para consistent. Siyempre hindi ko ginawa 'yung suggestion niya.

Hindi ako kasing-gullible ng iba diyan ano. Hindi ko inaako ang hindi ko naman dapat akuhin. Kamukha nitong nasagap ko sa Cafeteria kahapon. Bumababa raw ang batting average ng mga pumapasang iskolar sa UPCAT, and they point that weakness to the teaching of their General Education subjects. Hay naku, ang pagtuturo na naman ng acads ang may kasalanan. Honestly, pinapagod din nila kami masyado. Kung ako lang talaga ang masusunod, mas hahatiin ko nang mabuti ang oras ng mga estudyante. Alam mo bang mas overworked pa sa mga lab rats ang mga kabataan dito? Acads na nga sa umaga—mula 7:00 a.m. hanggang 12:00 p.m., Arts sa hapon—mula 2:00 p.m. hanggang 6:00 p.m., at kung minalas-malas at natapat sa festival, may rehearsal, production meeting, o brainstorming ng 7:00 p.m. to sawa. Is it any wonder na pumapasok kami sa mga klase na parang hilo? There's this freshie na nagsabi sa akin na ayaw na raw niya ng Theater, kasi they took out the love of theater from him. Masisisi mo ba 'yung bata e daig pa yata ang routine ng mga prima ballerina sa disiplina?

And with K-12, that's six years. Six years of grueling routine. Abay para mo na ring pinalimot sa 'min na bata lang kami. We're entitled to run around and play for godsake.

Isa pang ayaw ko diyan sa mga sit-down dinners nila, tuturuan ka raw ng etiquette. Kaya ayun, ipakikilala sa 'yo 'yung mga iba't ibang dinner cutlery at sequence ng mga ipapasok mo sa bunganga mo para mabusog. To me, it's one and the same thing. I don't know where they got this tradition. Tine-train din nila 'yung iba sa amin para maging ushers. May konting allowance, ta's sila nang bahala sa bihis mo. You just have to show up na malinis ka at mabango.

Trip nilang i-recruit sa ushers 'yung mga fresh from the province kasi sila 'yung masunurin. Wala pang sungay e. Para silang mga dagang takot na takot sa mga tao, nanginginig pag nag-aabot ng ticket, madaling masindak. I get it kasi may kikitain naman sila at the end of the day pero 'yung iba kina-career.

Mahalalata mo 'yung mga anak mayaman sa ganitong sitwasyon. Sanay sila. May damit sila, the bling. When they enter a room they don't cower. When they speak they sound like they believe what they're saying. 'Yung iba may fake British accents, 'kala mo normal na ganu'n pero pagsakay sa shuttle, ayun back to dili gid pesteng yawa.

Kailan ba ang sem break? Batong-bato na 'ko rito. I keep seeing the same people, umaga tanghali gabi. Hoy, hindi ako snob ha. I mean may mga kaibigan ako from all walks of life, pati nga si Mang Sammy na janitor, kabatian ko. It's just that there's ... there's too much time here.

Tuwing sasabihin ko naman ito sa VA prof ko, natatawa siya. Sir, bored na talaga ako, I want to go home. A ganu'n kaya ka pala nagiging slacker na sa plates mo. Papangit na nang papangit. 'Yung mga pusa na yata ni Mang Sammy ang pinapadrowing mo e. Paano ka nakapasa? Sir, wala nang pumapasok sa kukote ko. E di ipasok mo'ng gubat diyan, mein! Sir, kung minsan, gusto ko nang mag-volunteer na butcher ng mga pusa para sa class ni Sir Mael—pero iniisip ko pa lang naiiyak na ako sa death throes ng pusa. Sir, I'm not exaggerating. Para akong preso rito.

Tatawa lang si Sir Finn. He's like that. He's always mellow, parang sabog lagi. Oo, sabog siya and he doesn't care if we know it. Maybe kung wala siyang jutes he will understand. But then he has Ma'am Bayang for company. Sssh. That's our secret.

Siguro gusto niya akong i-shut up kaya niya ipinahiram sa akin 'yung isang book. Sabi niya basahin ko. It's a souvenir program of this school, way back in 1975. *The Parnassus of the Arts*, 'yun 'yung title. Title pa lang, ang pretentious na. Sir Finn showed me some pictures. Itinuro pa nga niya kung nasaan siya roon. Tawa kami nang tawa when I recognized him from the crowd. Siya 'yung mukhang butiki na naka-Afro na kung di lang sa mestizo features niya aakalain mong si Rene Requiastas!

Fig. 2 Litrato ni Finn kasama ang iba pang scholars circa 1975, sa helipad. Detail of Madame in the background, all white pati payong.

The whole compound, from the Chapel, the Ballet Studio, the Theater, the Cafeteria, The Executive House, the Dorms—these were all designed by a man named Leandro Locsin. “Yan ang gayahin mo, Bubuy. May vision siya. See this—” he gestured toward the walkway, “Pag nakapunta ka ng Bali, mare-recognize mo 'to. The clean, simple lines.” May itinuro pa siyang detail sa may beam na malapit sa doorway. Okir design daw 'yun. Muslim art influence. This guy Locsin was strikingly modern and original because he was not afraid to mix traditional art with a “sculptural character”.

Was he bored like me, sabi ko. Maybe, he said. But the difference between you and him is he made use of it. Nagrolyo na siya ng jutes niya. He passed it to me. There was no one at Molave at the time. Not a soul. Without thinking, kinuha ko 'yung jutes. Nakakaubo. I was coughing so much akala ko dinig sa Cafeteria 'yung ubo ko. Sa umpisa, parang nagrereact 'yung lungs ko. Wow, parang nakikini-kinita ko na 'yung dumi sa бага ko kung gagawan ko 'to ng bacterial study! 'Yan ang gusto

ko sa 'yo, sabi ni Sir Finn. You have a unique sense of humor. I said, di ba Sir, para magkaroon ka ng humor you are really exercising your uniqueness? Troot, sabi niya. At huwag na raw akong ma-tense sa sit-down dinner na 'yan. Ang trick daw du'n, matuto kang mag-French exit. How is that any different from any exit, sabi ko. Sabi niya, lalabas ka raw ng pinto na nagfe-French sabay tawa. Sa sobrang tuwa niya sa joke niya na siya lang ang nakakuha, nagpagulong-gulong na siya sa walkway.

Years later, when I recall this, natatawa ako sa scene 'yon. I mean, kung nagkataon na dumaan ang mga alipores ni Sir Lino o ni Ma'am Nabiyaan paano na?

Sipa ako. Sipa kami. Yay!

Hindi ko alam kung gaano katagal kami nandoon. Siya, tawa nang tawa. Ako may nakikita ako roon sa mga puno ng lauan at mahogany. Hindi kapre, hindi tiyanak. None of those underworld creatures they speak of. It was more like a mist. Umulan ba nu'n? I can't remember.

Hindi ko rin alam kung dahil ba sa lakas ng tama ng jutes ay may nakikita akong mga dark forms. Almost human, but not quite, mas balingkinitan, parang kakorte ng mga katawan ng batang kalye. Siguro nagra-rugby rin sila 'no? Nasasagap nila 'yung usok ng jutes ni Sir Finn kaya sila nagpapakita sa akin.

If I remember right, that was the day na nakidnap si Delphi ... naghihintay daw siya sa baba noon and then may tumapat na puting van at 'yun, and the next thing we heard was Ms. Nabiyaan in panic mode.

Legend has it na na-bully raw ng school na ito 'yung singer na si Anilaw. Pa'no, pasok siya sa mga profile ng mga masarap pitikin: payat, maitim, pangit, at walang pera. Ang buong akala ng angkan niya sa Cagayan de Oro, maayos ang buhay niya sa eskuwela. Nakahanap siya ng mga katulad niyang mga artists.

Kung i-analyze ko naman, hindi ko alam kung bakit talaga siya na-bully. Lalo na pag nakikita ko siya ngayon bilang accomplished musical artist. I mean, siya na ang nagpauso ng spiritual indigenous effervescence, whatever that means. I'm not a fan. Bakit ko naman bibilhin ang over three hours na tunog ng babaeng parang ginigilitan sa saliw ng kumintang? Predictable ang taste ko. I need to drive along EDSA for many hours e kung ganu'n ang pakikinggan ko baka maglaslas na lang ako.

Seriously, bakit nga ba binu-bully ang ibang mga bata kumpara sa iba na hindi naman? Anilaw, I heard, was shifting from one major to the next, because she can't cope. Nakapasa siya sa Vis Com but her drawing skills weren't good enough or as good as any of her classmates, who could draw a glass of water on paper and you'd reach

out to that by mistake. So she shifted to Theater Arts. Pero kahit mamemorya niya ang mga linya, hindi niya maalis ang punto niya. Kaya sa kanya lagi 'yung mga roles na api, o pinagtatawanan. Enjoy naman siya roon, lalo na noong naging kilala siya for some lines. Alam niyang may comedic talent siya pero noong ma-realize niyang they're really laughing at her expense, and her origins, tumigil na siyang magsikap. So sinubukan niya ang isang dance elective. The rumor was, baka subukan daw niya ang dance. For some reason, bumagay siya roon. Hindi na nila minahalaga kung wala siyang training sa ballet. (How the dancers snickered at her, at first.) Paano niya naman ma-afford e mangingisda lang ang tatay at mananahi ang nanay? Pero nang ginaya na nila ang mga hayop sa zoo, doon siya napansin. May natural fluidity to move si Anilaw. 'Yung katawan niya parang hanger na masusuotan ng kahit na anong karakter. Magaling siya sa movement. Doon na siya nagtapos, bilang Theatre Major na may minor sa Dance. Ang punchline, she eventually made it in Music. Oo, siya ang original mutant na biro-biro nila doon.

These days, hindi mo na puwedeng gawin 'yung ginawa ni Anilaw. 'Yung shift nang shift. Kung ano'ng major mo, du'n ka na.

I imagine the many generations that has passed through this school. Magmula pa sa kauna-unahang batch na tinawag nilang "the pampered ones" hanggang doon sa naabutan ng EDSA Revolution. There's a clear break there. Pagkaraan ng EDSA, nasakop na raw ng mga grassroots cultural groups ang lahat ng mga Marcos based structures, including this school. Kung dati, cool sina Cliburn, Pavlova, at Rachmaninoff, nauso na ang protest art ang buy-Pinoy at ang dilawang sentimyento ng "hindi ka nag-iisa". Cool na sina Joey Ayala, Francis Magalona, Eraserheads, Yano. Kumonti na ang mga ballroom sit-down dinners, cocktail parties, at galas. Napalitan ito ng grassroots na interaksyon. Naging de rigueur nang pumunta sa kasulok-sulukang isla ng arkipelago para hikayatin ang mga kabataang mag-eksam at subukan ang talent test. Nagpe-perform na at nag-eexhibit sa mga rehiyon. Nakikihalubilo sa mga indigenous. Naging kurso na ang street theater. Naging kasama na sa arts curriculum ang mga pangalan ng mga aktibistang nasa sining biswal, sining panteatro, sayaw, at literatura. Sa mga hapunan, itinakwil na ang Continental at nangamoy dilis bawang sibuyas siopao kangkong kropeck lumpia. Pero hati pa rin ang mga barkadahan. Hati pa rin ang mga samahan. Sa batas ng Petri, kahit ang mga bacteria'y didikit lamang sa mga kauri. Sikat pa rin ang mga maykaya, sila pa rin ang may angat sa pagtugtog, sa pagsayaw, sa pagpinta. May pera silang pambili ng materials, pang-workshop, pang-travel, pang-leisure time. Namamayagpag lang ang ugat-mahirap sa sining biswal, teatro, at panulat.

When that family fled the country and the nation was “reborn”, doon na unti-unting nakita ang aging signs ng eskuwelahang ito. Imagine a body that was used to pampering from head to foot. Then imagine that body suddenly becoming deprived of every luxury it once had.

Kaya ayun, tumutulo raw lagi ang mga kisame. Amoy ihi ng pusa ang mga dorm. Laging may water interruption kasi hinihigop na ng magkakatabing mall ang tubig. Laging may power outage kasi hanggang ngayon hindi pa nagagawa ang mga posteng pinatumba ng nakaraang tatlong bagyo. Dumarami ang mga iskuwaters. Dati, puwede kang mag-jogging, maglakad, magmuni-muni nang hindi natatakot. All that has changed. Rumors abound na may na-abduct na. Babae, lalaki. Walang pinipili.

Noong mga early '90s nagsumikap ang alumni at Board na habulin ang former glory at beauty ng eskuwelahan. Some of them were tactless. May pagka-boba ba, socially, kasi they invited the pianist daughter of the former family. Kasi raw in mind and spirit ay artist naman daw 'yun and she has the wealth. Walk-out ang ibang alumni. Wala nang sabi-sabi. As in. Pero 'yung mga socially adept—they stayed on. For the life of me I don't know why they called it *adept* kasi parang oxymoron. Sila-sila ang nagplano ng fundraising. Para sa pag-maintain ng school, para sa additional support ng ibang mga indigent scholars na binibigay pa ang stipend nila sa pamilya nila sa probinsiya kaya wala na silang mga art supplies na mabili. 'Yung lighting system, sound system, theatre spaces—wow. You should have seen how horrible their decay was. Kaya sinumang administrador ng eskuwelahan na uupo, kasama sa tungkulin niya na isipin, planuhin, brasuhin ang budget at MOOE, lalo na ang pag-apela ng pagbili ng bagong mga equipment. Except that somehow nakukurakot pa ng mga middle men.

Marami sa mga scholars ang nag-migrate na rin at alam mo naman ang nangyayari when you migrate.

You forget your past.

In another country, you can be someone else.

Fig. 3 Album cover ni Anilaw, circa 1980 with song lyrics

Hindi nagugutom ang iskolar na marunong makilaro sa estado o sa mga may pera. Pumapayag sila na tumugtog, mag-intimate concert para sa mga booklaunch ng mga poet matrons, para sa debut ng anak ng politiko, o mag-ghostwrite ng kanta ng untalented pero physically endowed na artista. Dahil chicken lang ang gumuhit o

magpinta, ma'no bang magpinta ng portrait ng isang Forbes Park matriarch? With a smile sa pagsasayaw ng carinosa sa mga tertulia. Wala ring problema kung magsulat ng speech ng congressman o senador. Kayang-kaya nilang mag-organize ng isang full-blown media event sa tagal ng pagkakahasa nila sa mga festival.

Sa kabuuan, masasabing apolitical ang mga estudyante. Walang ideya sa aktuwal na budget na itinatustos ng estado para sa bawat isa (approximately two million per student per annum at kung susumahin, sa average population ng students na 90 ay itinatayang Php180 million.) Wala silang paki kung inaanay na ang tulay at pasimano at kisame ng kanilang mga dormitoryo't eskuwelahan, kung tumataas ba ang toll fee ng South Superhighway, kung bakit, bukod sa hindi na mapa-repair ang lumang bus na ginagamit pa rin kahit nalalanghap na nila ang asbestos ng clutch sa bawat akyat, kung bakit sintunado na ang ilang grand piano, kung bakit bangkay na ang mga violin at cello, kung bakit marurupok na ang mga costumes at props, kung bakit nag-aabroad ang mga mentor nila sa kabila ng mga papuri, kung bakit dumarami ang mga kaedad nilang mga kabataan na pakalat-kalat na rin sa bundok at kung minsa'y umaabot pa halos sa premises ng eskuwelahan, kung bakit hindi na nila kailangang magpa-laundry sa malayo dahil may mga manang na umaakyat para labhan ang kanilang mga uniporme, kung bakit ang mga manong sa eskuwelaha'y iba ang menu at kung bakit umuuwi sila sa mga bahay nila sa baba kahit na pinagrereport sila sa trabaho ng alas-singko ng umaga. Ang alam lang nila, hindi sila dapat magpatalo sa karibal nilang Science School. Sa standards ng Dep Ed, excelente dapat ang marka nila sa kanilang Arts at hindi puwede ang gradong 80, kundi, sipa ka. Dapat at least 88. Queshodang kaya ka nagka-80 sa major subject ay dahil nagkakasakit ka na sa labis na pagre-rehearse, and you're just going through the motions. O kung hindi ka man magka-80 sa major ay ibabagsak mo naman ang Chemistry o Algebra dahil talagang hindi mo ito makuha, pero saksakan ka nang tinik sa pagguhit o pagsulat. Dito, alam nila kung sino ang tagilid ang standing kasi ito 'yung kaedaran nila na magkukulong na lang sa dorm o matutulala na akala mo may Vietnam War recollection.

Sila rin 'yung unang-unang magyayaya na mag-inuman o gumimik. In the '70s, ang Session Road ng university town sa baba ay may department store na Agrix ang pangalan. (Parang Pigro-mix.) Doon mo makikitang namimili ng art supplies ang mga kabataan, maglalalad lang sila ng konti at may makikita na silang isang tindahan na alam ng lahat ng may karanasan na sa art school. Dito sila bumibili ng yosi at ng beer at kung minsan, ng gin. May mga tindahan doon ng used books and magazines. Treasure trove ito ng mga mahilig sa pagbabasa.

Ang buwanang stipend nila noong 1970s ay Php350. Noong 1980s ay naging Php700. Noong 1990–1993 ay Php2,500. Noong 1994–1997 ay Php3,000. Noong

1998–2003 ay Php3,500. Noong 2004–2010 ay Php4,000. Nitong 2017 ay Php4,500, at may karagdagang Php2,000 kung pasok sa Maria awards. Katumbas na ito ng buwanang kita ng isang kumakayod na traysikel drayber. Katumbas ng sahod ng isang kasambahay na may baleng kalahati ng suweldo.

Sa mga estudyanteng middle class, ang stipend ay pagkakataon nang makapag-retail therapy. 'Yun bang pag nilait ang plate mo. O hinagis sa ere ang sculpture mong pinagpuyatan. O pinalayas ka sa rehearsal space dahil hindi mo mapasok ang character. O nahuli kang nakikipag-necking sa banyo. Mabibili mo sa stipend ang nawala mong self-esteem. Pansamantala. Sa mga mas mahirap, ang stipend ay iniipon nila at ipinapadala. May mga kapatid pa silang pinag-aaral. Nangutang lang ang nanay nila ng pamasaha noong nakabiyahe sila. Malapit nang mailit ang lupa dahil mahina ang ani. Wala nang pambili ng gamot sa kaanak na may diabetes o kanser.

Sa halagang iyon, nararamdaman ng iskolar na hawak niya kahit papaano ang kanyang mundo. Ideally, dapat matutuhan niya ang talino sa paghawak ng sariling pera. Pero hindi naman palaging nasasagap ang mga realisasyon sa mundo. Tuwing umuulan, lahat ba nagpapayong? May mga tao nang gagamit ng panyo at ipapatong iyon sa ulo na akala mo hindi sila magkakasakit dahil doon.

Bago umalis ang power family sa Pilipinas, kalmado ang supply ng stipend. Noong makaalis, doon na nagsimula ang mahahabang mga closed-door meetings ng Arts Board kung dapat bang binibigyan ng limpak-limpak (eto talaga 'yung salita ha) na salapi ang isang batang artist. Alam daw ba nila ang nangyayari sa mga gano'ng kabataan? She mentioned a popstar or something, nakalimutan ko na kung sino pero natatawa ako sa analogy.

Naghihigpit na ng sinturon noon ang dating nagpakasasa sa taba at masarap. As the figures indicate, laging nananalo ang panig na dapat may stipend pa rin ang scholar. Pagpapahalaga raw 'yan sa mga magiging kinabukasan sa kultura at sining. Big words aside, magandang tingnan 'yung dynamics ng tongpats sa halos lahat para lang sa pagpapatakbo ng eskuwelahan. Mula sa pagsusumite ng mga magko-concession ng kantina sa itaas na umiikot lang ang bid sa mga maliliit na sirkulo, hanggang sa walang dudang lutong makaw sa bidding ng agency na kumukuha ng mga janitors at clerical staff, ultimo pagbibilhan ng equipment ng opisina. 'Yan ang teritoryo ng mga nagpapalakad ng admin. May mga nakakapasok na ring mga iskolar na kaduda-duda ang artistikong kakayahan, at habang tumatagal, mas dumarami sila.

Laging may extra rice at extra take out si Bb. Dolly Manahan, ang accountant, na malayong kaanak daw ng yumaong Elvira, ang pinaka-Oprah ng telebisyon noong

1970s. Kung napansin mong may nakapasak nang tissue paper sa capiz doors ng mga CR sa Cafeteria, katulad lang ng tisyung 'yan ang mga nakasuksok na pabaon o pasalubong ng mga nag-aapprove ng travel authorities, grants, at proposals for new structures. Amorphous ang pakikibagay na ito, nakamaskara bilang anyo ng pakikisama at pagkakaroon ng urbanidad. Kaya nga ako, tuwing kumakagat ako ng sandwich at Zesto na ipinamemeryenda, iniisip ko hindi lang ang refrigerator na pinanggalingan ng juice drink kundi maging ang hugis at lapot ng mayonnaise.

Makikita mo rin ang paghihigpit ng sinturon sa pagbawas ng pagluwas. Nagtitipid na rin sa kuryente. Puwede kang mapatawag kung sakaling makalimutan mong patayin ang ilaw sa cottage mo, o iniwan mong bukas ang refrigerator sa water station. May Meralco bill na Php150,000 ang eskuwelahan buwan-buwan, at sa isang taon, umaabot ito ng Php1.5 million. Sinusumpong na rin ng brownout ang buong Laguna, madalas na ring tumutumba ang mga poste, at dahil na rin sa kurbadong daan na tinapyas lang sa kabundukan, nangyayari na rin ang mga landslide.

May mga episodyo na parang nag-eexodus ang komunidad pababa, dahil wala nang kuryente, wala na ring telepono, at walang maiinom na tubig. Natatandaan ni Giacomo Fajardo ito, at itinala niya sa kanyang hindi matapos-tapos na memoir. (Estimated book launch time: Year 2040, pag patay na ang lahat ng mga masungit at nagsungit.) May pantasya na siya ng magaganap na launching, may nakahanda na siyang farewell speech kung sakaling aalis na siya sa eskuwelahang ito, at may ritwal na siya para hindi siya balikan ng bad karma. Sa sumunod na administrador kay Fajardo na si G. Kidlat, ang episodyong iyon ay babasahin niya bilang performance piece, ngunit walang makakahalata na 'yun ang totoong inspirasyon dahil bukod sa binago ni Kidlat ang mga pangalan, hindi na tao ang mga kumikilos kundi mga bacteria.

Isang malaking duda lang ang palagay ng mga nakakapansin na nasusuhulan ang mga gatekeepers ng mga pumapasa sa talent tests o nabibigyan ng grants. Pero kung babasahin ang halos sabay-sabay nilang tour sa Athens, Venice, Santorini, o Singapore na all expenses paid, at documented pa ng Instagram at Facebook pagkaraan ay mapapaisip ka nga, lalo na kung mapapansin mo firsthand ang struggle ng mga hindi talaga gifted sa kani-kanilang larangan. Eventually, umaalis rin ang mga not-so-gifted na kabataang ito kasi hindi nila makaya ang pressure at discipline.

Lalong napansin ang pagdagsa ng mga iskolar na nagkataong anak ng heneral, konsehal, politiko, at diplomat, sa partikular noong panahon ng dating pangulong

FVR. Kung may tatak man ang mga anak na ito, iyon ay ang maasahang parang mga pinggang babasagin ang pagtrato sa kanila ng lahat. Nauso ang pagsusumite ng mga dietary restrictions, medical histories, at pagmudmod ng manuals tungkol sa mga learning disabilities.

Labas-masok sa entablado ang mga ballet dancer, at laging may isang nasa dulo na parang gelatin, o may isang dispalinghado ang timing, nasisira tuloy ang choreo. May itatanghal na concerto, at mauulinig lang ng isang bihasang tainga na may malago pang cillia sa eardrum ang isang biyolin o oboe na sintunado. May magbubukas ng exhibit, at may mga makakapansin ng naliligaw na eskultura o pintura na dapat ay ibinalik na lang sa raw materials.

Kasalanan kasi ito ng paggaya sa mito ni Mariang Makiling. Kung paano niya mismo pinipili ang mga prutas at alay. Kung paano pinupulsuhan ang mabuti at marangal. Ang mga karapat-dapat. 'Yung para bang sa paghawak mismo ng kamay ng Kamay ay maasahan na ang birtud. Pumipilantik ang mga daliri. Nagsusumamo. Humahatak. Nagpupunas ng dumi sa puwet sa pagbawas. Tumatanggap ng perang amoy dugo ng ginilitan. Itatago ang pera sa safebox, na ide-deposit sa trust fund.

Sa mga naging administrador, ang anatomiya na ito ng kabulukan ay sumusungaw-sungaw sa pagitan ng mga katahimikan sa mga meeting ng ManCom. Magtatanong sila, ano pa ang gusto niyong pag-usapan? O ba't ang tahimik niyo? Walang maglakas-loob na magsalita. Anong aasahan mo, halimbawa, sa mga nag-iisip? Si Finn, laging bangag. Si Bayang, laging nauunahan ng trapik ng kanyang masasakit na alaala. At ikaw, hindi mo pa nababasa ito at maaring hindi na. Dahil wala ka pang kamalay-malay na kasama ka sa Petri dish.

